

BOQONNAA KUDHAN

GOOLABA

Kitaaba mata duree “handhuuraa Oromoo Arsii” jedhuun dhihaate kanarratti handhuuraa fi ilmaan Arsee, handhuuraa qabeenya, Heeraa fi Seera, Aadaa fi Amantii, akkasumas Sirna Gadaa Arsii jedhaman irratti xiinxaltiin ragaa gurguddaan deeggaramee dhihaateera. Burqaawwan seenaa fi ragaaleen qormaata garagaraa argamanis ka’umsa xiinxaltii kanaati.

Burqaawwan seenaa waa’ee naannoo Oromoo Arsii keessattuu Godinaalee Arsii lamaan, Baalee fi Shawaa bahaa, ollaawwan isaanii asuma Mootummaa kibbaa keessa warra jiraatu kan akka Hadiyyaa fa’a, aanaawwan sakatta’aaf filataman keessaa afoola Arsii yeroo hin beekamne irraa kaasee akkasumas ragaaleen barreeffamaan jiran kan adda dureen madda kitaaba **“Handhuuraa Oromoo Arsii”** kanaaf eeramaniidha. Kana malees, sakatta’a seenaatiif ragaalee bu’uura ta’an waajiraalee beekkamoo akka B/A/T/Oromiyaa, B/A/T/Godinaalee arfanii fi aanaalee irraa argaman hubannoo qormaata kanaatiif guddaa gumaachaniiru.

Akkuma baratame yeroo hunda, qorannoo ykn qormaata seenaa kamuu irratti gaaffii ka’uuf duub-deebii quubsaa ykn ragaa

dhugaa ta'e guutumaan guututti argachuun nama dhiba. Yoo qormaaticchi kan maddoota ragaalee seenaa sadarkaa jalqabaa/primary sources of history/fa'a irratti kan hundaayu ta'e malee. Fakkeenyi guddaa maddoota ragaale jalqabaa kanniin: - gamoo Dirree Sh/Huseen, Holqa Soof-umar, Siidaa Aanolee fi kkf dha.

Haa ta'uu malee, kanuma ragaan bay'ee amansiisaa ta'e itti hin argaminuu ragaalee seenaa argaman kana gadi-fageenyaan qu'atanii tooftaa saayinsii qorannoo qormaataa garagaraa irratti hundeessuudhaan ragaa seenaa gara dhugaatitti kala'u dhiheessuun ni jajjabeeffama. Kanumarratti irkachuudhaan, ragaaleen asii olitti ibsaman yaada ijoo amansiisoo qorannoo kana keessatti dhugaa seenaa dabarsan keessaa hamma tokko akka kanaan gadiitti dhiheessuu yaala.

Boqonnaa jalqabaa irratti hubannoon kalaaye “*Handhuuraa fi Ilmaan Arsee*” mata-duree jedhu irratti xiyyeeffata. Ergaan mata-duree kanaa; handhuraan maal akka ta'e, hiikkaa fi qabiyyeen akkasumas faaydaan handhuuraa maal akka ta'ee, hiddaa fi latiinsa ilmaan Arsee baay'inna isaanis dabalate, qubsumaa fi daangaa lafa arsiin irra jiru, rakkoolee bifa adda addaatiin isaan mudate akkamitti akka dura

dhaabbataa turanii fi jala lufan addaan baasa. Mata-dree kanarratti hubannoon dhihaate, bu'aa bara dheeraa qormaattota hayyoota garagaraatiin godhames hammateera.

Haa ta'uu malee, qormaata kana qormaata asiin dura waa'ee seenaa fi jireenya Arsii irratti adeemsifameen irraa adda kan godhan sababoota heddutu jiru. *Tokkoffaa* qormaanni kun gosoota oromoo Arsii dhibba afurii ol kan of keessatti hammatee fi irratti xiyyeeffate qorate jechuun ni danda'ama. *Lammaffaa*, guutummaa godinaalee Arsii arfanii keessaa sumuda of eeggannoo cimaadhaan filaman irratti hundaa'uun ragaa seenaa walitti qabame irraa qindaa'e waan ta'eef handhuuraa fi baay'inna ilmaan Arsee irratti qormaata baldhaa fi xiillaa ta'uu isaati.

Sababni sadaffaa fi irra caalaan ammoo yaada ykn ilaalcha ilmaan Arsee lama moo sadii jedhurratti dhugaan dhaabbataan tokko hanga ammaatti jiraachuu dhabuu irraa kan ka'e, qorannoo of danda'een wanti qoratamee lafa kaayame jiraachuu baatus kitaabaa “seenaa oromoo hanga jaarraa 16^{ffaa}” jedhu irratti ragaa fi ibsa baldhaan irkifamuu baatuuyyuu yaada keeyyata tokko hin caalleen ibsameera. Hawaasa baldhaa keessatti bara dheeraaf odeeffama kan ture, ilmaan Arsee wolumaagalaan lama isaanis: -

Sikkoo fi Mando yoo ta'an, garuu kitaaba wobii, seenaa Oromoo hanga jaarraa 16^{ffaa} kan asii olitti tuqameen akka ibsametti garuu sadiis ta'uu danda'u isaan kunis Sikko, Mandoo fi Hawaaso jechuun eeree qorannoo fi banaa godheera.

Kanaan walqabatee, otoo ilmi namaa sirna barreeffamaa (*art of writing*) hin eegalin dura ummanni kuush karaa biraatiin ilmi ilma isaa Oromoon Arsii Kaaba baha Afrikaa keessa qubatee kan turee fi hojii horii horsiisuu fi lafa qotuu eegaluun qindoomina hawaasaatiin sadarkaa olaanaa irra kan gahe ta'uu fi qaroomina ilma namaa yeroo jalqabaatiif kan maddisiise ummata kana akka ta'e dhugaa hawaasa addunyaa kanaa jalaa dhokatee miti.

Ummanni Arsii Oromoo irraa kan madde qofa osoo hin ta'in eennummaa aadaa oromootaa kan ibsan heddu qabatee akka jiru ragaaleen qormaata kanarraa argaman ni mirkaneessu. Waan kana ta'eef, maqaan Arsii akkuma ilmaan Oromoo biroo fakkeenyaaf macca fi Tuulama fa'a kan inni ilaallatus oromoo fi Oromiyaadha.

Boqonnaan lammaffaa fi sadaffaan qormaatichaa kan inni hubachiisu waa'ee *aadaa fi Amantii oromoo Arsii* osoo ta'uu walitti dhufeenya isaan lamaan hawaasummaa, siyaasa, eenyummaa, seenaa, oromummaa fi uumama ilmaan Arsii wajjiin

qabu baldhinnaan ragaalee afoolaa fi barreeffama xiinxaluudhaan tokko tokkoon kan qoratamee fi mirkaneesse of keessatti qabata. Asirraa wonti irra gahame akka walii galaatitti aadaan oromoo Arsii akkuma kan ilmaan oromoo biro haadha qaroominaalee armaan olitti ibsamani kan akka Amantii fi sirna gadaa, kan oromoota Arsii ta'uun isaa dhugaa hin haalamneedha.

Boqonnaan afraffaan Sirna Gadaa Oromoo Arsii jedhu irratti kan xiyyeeffate yoo ta'u, xiinxalloon isaa baldhinnaan madda sirna gadaa; heeraa fi seeraa, tumaa seerota sirna gadaa, teessumma caffee gadaa fi kan biroos haala adeemsa ittiin gaggeeffaman akkatuma sirna bulchiinsa Arsii irratti xiyyeeffachuudhaan kan qoratameedha. Hubannoon asitti qabatamuu qabu tokko haalaa fi sirni bulchiinsa Oromoo Arsii qabiyyeedhaan kan oromoota biroo irraa adda akka hin taaneefi garaagarummaan yoo jiraates seera gooroo fi seera Asaasaa irratti ta'u danda'a.

Boqonnaa afraffaa kana keessatti kan goolabame ijoo seenaa lammaffaa sirna gadaa oromoo arsii kan ilaallatuudha. Mataa dubbii kana ilaalchisee ummanni arsii qubsuma ammaa kana qabaachuu kan danda'e sababoota rakkoolee uumamaa fi namaan tolfameen walqabataniin ta'uu odeeffatamtoonni afoolaa fi qormaatonni barreeffamoota garagaraa ragaa bahu.

Dhiibbaa uumamaa yoo fudhanne roobni dhabamuu, hoongeen dheerachuu fi sababa Kanaan loonii fi ummannis beelahuu, dhibee adda addaa kana mala sardaa fi hantantamaan babaldhatee biyya takka toohachuu qabu irra darbees gara addunyaa birootti babaldhachuu danda’u teessumaa fi qubsuma lafa Oromoo Arsii shoora ol-aanaa irratti taphachuu danda’a.

Gama dhiibbaa ilmaan namaatiin dhufuutti yoo dachaane garuu sabaa fi sab-lammiin garagaraa oromoo dabalatee sababa qabeenyaa lafa irra jiruu fi lafaafuu wal waraanuun isaan gidduu tureera. Fakkeenya Arsiin Gujiin waliin, Arsiin Boorana waliin, Booranni Gujii waliin lafa margaa irratti woyta loon dheechifatan wal waraanaa turuun isaanii yaadannoo seenaa bara dhiyyooti. Garuu sababa wal waraansa waliin waliinii kanaaf sababa kan ta’e mootummaa nafxanyaa bara H/Sillaasee ta’uu isaati.

Kitaabota Wabii (Bibliography)

Amiinoo Eda'oo, “cim’isa Aadaa fi seenaa Oromoo Arsii.” Asallaa, 1989.

Boonsamoo, M. Madaala Looga Oromoo Arsii, Maxxansa duraa. Shaashamannee, 2005.

Barakati Waldee. Kichuu Barnoota Gadaa, maxxansa duraa. Dhaabbata maxxansaa necci saar, 2014.

Daavid. Faayidaa fi Maalummaa Afoolaa (irratti Qorannoo godhame), 2004.

Filiippi kurtiin, Jan Vansina. Seenaa Afriqaa, dur irraa hanga gita bittaa adii jalaa bahu, Maxxansa lammaffaa. Dhaabbata maxxansa loongi maan kan magaalaa landanii fi Niwu yoorki, 1995.

Girmaa Alamaayyoo. Seenaa Koomeet, maxxansa dura, Finfinnee Itiyoophiyaa. Dhaabbata maxxansaa Asteer Naggaa, 2008.

Koree Qorannoo Oromoo. Seenaa Oromoo Hanga jaarraa 16ffaa, maxxansa duraa, 1996.

Leellisaa Aadaa Bantii. Kudhaama Seenaa, kitaaba 1ffaa.

Liwiis.H.S. Madda Oromtichaa fi Somaalee, “gaazexaa seenaa Afriqaa, 1966.

Muhaammad (Murataa) Kadiir. Sirna Gadaa, maxxansa 3ffaa, bara 2013,

Pro. Tasammaa Taa'aa. Seenaa Hundee Ummata Oromoo, maxxanfama 2ffaa, Finfinnee Oromiyaa. Faar Iisti Tireediingi (PLC), 2014.

Sa'id Muhaammad. Qabsaawaa Seenaan Dagate, maxxansa duraa, Minisootaa, USA. ISBN, 2015.

Toleera Tasamaa, seenaa saba oromoo fi sirna Gadaa, editionii (kutaa 1ffaa fi lammaffaa) Finfinnee Oromiyaa, 1995.

Walda Yohaannis Warqinaa. Daaw'itii, kitaaba 2ffaa, Finfinnee, Oromiyaa, 1998.

Odeeffatamtoota Afoola Afaanii fi kitaabota wobii

T/L	namoota deeffatamanii.	Odeeffannoo kennan.	Guyyaa
1	Baqqalaa Furi	Bakkaqubannaa Gosootaa,	2022
2	Amboo Baatii		2022
3	Qaasim Waliyyii Saxxaa	Seenaa fi Afoola baldhaa.	2021
3	A/Aziiz Marfoo	Gosoota Arsii	2022
4	Kamaal M/Amaan	Hayyootaa fi gosoota Arsii	2022
5	Usmaan H/Qaasim	Gosootaa fi Hayyoota isaanii	2022
6	Girmaa Mokonna	Hayyoota gosa adda addaa	2022
7	Huseen Gammadaa	Yaadafi kitaabota wobii.	2020

8	HuseenBadhaasoo	Bakka qubannaa Gosootaa,	2022
9	H/Hasan Huseen	Hayyoota, sheekkota gosaa	2019
10	Muktaar Siraaj	Hayyoota gosaa	2020
11	H/MahaammadAadam	Bakka qubannaa Gosootaa,	2021
12	Ayyaanee Araarsoo Jiloo	Gorsaa fi Eebbaa Arsii keessatti beekkamu bareechisuudhan	2019
13	Sayyuu Galchuu	Hayyoota gosaa	2019
14	Ismaa'il Bakar	Hayyoota gosaa kan durii	2019
15	Qaasim Ejeroo	Bakka qubannaa Gosootaa.	2021
16	Umar Ejeroo	Bakka qubannaa Gosootaa.	2022

17	Barsiisaa Nageessoo	Hayyoota gosaa fi kitaabota.	2022
18	Awwal Abdullaa	Kitaabota wabiif ta'an.	2022
19	Dr. Ibraahim Abdulqaadir	Gosootaa fi kitaabota Wobii	2019
20	Jamaal Kadiir	Bakka qubannaa Gosootaa.	2020
21	Ganamoo Irboo	Gosoota A/Oromiyaan ala jiran.	2022
22	Bariisoo Taganyi	Afoola beekkamaa geerarsaa.	2020
23	Awwal Nagawoo	Seenaa fi phootoo Abbaa.	2022
24	Awwal Bune	Seenaa Gootota	2022

Tuni toltu.

Toltuun haa toltu.

Abbaa Gadaa Ibroo Woliyyii

U.S.A Minisootaa, 2023